

Лідія ПУНЬКО

ЕТНОКОНФЕСІЙНІ СУПЕРЕЧНОСТІ У ГАЛИЦЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ У КОНТЕКСТІ ЕТНОПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ (1919–1939)

Галицьке суспільство міжвоєнного періоду включало підсистеми, у яких поєднувалися економічні, соціальні, політичні, релігійні та інші компоненти. Вони взаємодоповнювали один одного, однак їх співвідношення зумовлюється конкретними історичними умовами. Вивчення цих компонентів дозволяє усвідомити складні закономірності розвитку галицького суспільства, співвідношення різних його критеріїв залежно від розв'язання внутрішніх завдань і взаємодії з іншими системами.

Основним завданням статті є виявити місце релігійного фактора у міжетнічних стосунках суспільства Галичини міжвоєнного періоду та визначити сукупність заходів та методів, які застосовувала польська держава для коригування етноконфесійної структури населення.

Окремі аспекти проблеми частково висвітлювалися сучасними українськими науковцями М.Гоном¹, Н.Стоколос² та польськими Г.Грицюком³, Р.Тожецьким⁴, Е.Алабрудзінською⁵. Про складність досліджуваної проблеми свідчать відмінності у підходах при висвітленні проблематики польськими та українськими науковцями, що обумовлюється етнічними стереотипами та соціальними запитами суспільства.

Вплив на формування етнополітики Польської держави передовсім мали національні інтереси титульного етносу, тобто поляків. Часто вони йшли врозріз з соціальними, політичними, економічними та культурними потребами різних етнонаціональних компонентів польського суспільства. Національна політика Польщі мала кілька напрямів, які були вузловими у взаємовідносинах з непольським населенням Галичини і впродовж міжвоєнного періоду набули гостроти, оскільки ставили питання про збереження самобутності національних меншин.

У вересні 1930 р. уряд Й.Пілсудського, у відповідь на опір українського населення освітній та аграрній політиці Польщі, розпочав пацифікаційну акцію. Польські політичні і громадські діячі А.Бохенський, С.Лось та В.Бончковський вважали 1930 р. поворотним у історії теорії національної асиміляції у польській державі (пацифікаційна акція спряля поширенню серед польських політиків ідеї прометеїзму у реалізації національної політики)⁶. Основними об'єктами пацифікації стали найбільш активні громадські діячі і священики (фактично повторювалася ситуація 1919 р.) – при цьому останні були піддані моральним і фізичним знущанням, а українські установи (читальні, кооперативи) і церкви – ревізії та руйнуванню⁷.

У засадах польської внутрішньої політики Секретаріату МВС у 1936 р. вказувалося, що основним завданням внутрішньої політики є державна асиміляція національних меншин (виховання громадянина, що знає свої права і обов'язки,

а також лояльний до держави)⁸. Асиміляційна політика була цілеспрямованою і плановою, а для її реалізації залучалися школи, польські організації, які офіційно чи неофіційно користувались підтримкою держави.

Етнічна свідомість національних меншин Галичини не була пов'язана з державною приналежністю, а швидше навпаки, ставила на перше місце інші критерії (зокрема і релігійну приналежність, оскільки вона не збігалася з релігією титульної нації). Спроби держави насадити національним меншинам стандартизовані культурні елементи, призвели до порушення інтересів складових польського суспільства. Результатом цього стала поява ознак міжетнічного конфлікту у галицькому суспільстві 30-х рр. ХХ ст. Він був наслідком несправедливого розв'язання етнічного питання у різних сферах суспільного життя, що загрожувало збереженню ідентичності спільноти.

Традиційно посилення етнічності пов'язане зі зростанням етнічної нетерпимості. У міжетнічному конфлікті є певні стадії: латентна – взаємна відчуженість, образливі висловлювання (набули поширення судові справи, розпочаті з приводу образи українцями польської національності, мови, війська)⁹; активною – насадження ЗМІ негативного ставлення до інших етносів (цьому сприяла польська преса, яка набувала все більше ксенофобського забарвлення). Вона активно поширювала недостовірну інформацію з приводу побиття українцями поляків чим сприяла наростанню міжетнічного напруження¹⁰; політико-ділова – збори, мітинги, які нагнітали ситуацію; насильство, збройна боротьба.

Зростання ворожості у Галичині, відбувалося у національно і конфесійно мішаних місцевостях, що проявлялось передовсім у міжконфесійних і міжнаціональних сім'ях, особливо між римо-католиками і греко-католиками¹¹. У латинській парафії Новосільці Козацькі (деканат Доброміль), у якій проводили діяльність баптисти, українські родини, навіть після переходу до секти, виступали проти приналежної до цієї групи польської родини¹². Культурна діяльність, обрядовість регулювали як внутрішньоетнічні, так і міжетнічні відносини: у внутрішньому житті етносу вони мали стабілізуюче значення, у зв'язках між народами часто перешкоджали контактам, посилювали ворожнечу¹³.

Зміна етнічної ідентичності відбувається у результаті зміни соціальних категорій у суспільстві. Умови міжнародної напруженості і формування тоталітарного режиму у Польщі перешкоджали формуванню загальногромадянської ідентичності для збереження етнічного миру.

У порівнянні з довоєнним періодом, відбувається зміна змісту етнічної ідентифікації. Незважаючи на певне переплетіння релігійної і етнічної ідентифікації, наприкінці міжвоєнного періоду українська суспільність укріплює все ж другу. Показовим у даному випадку був перепис 1931 р., під час якого багато латинників (українців – римо-католиків) подавало як рідну мову українську¹⁴. Перепис показав зміну пріоритетів критеріїв національної ідентифікації. На відміну від перепису 1921 р., греко-католицькі священники під час перепису 1931 р. акцентували увагу не стільки на правильній вказівці віросповідної приналежності населення, як національності¹⁵. Водночас фіксувалися випадки, коли українські переписні комісари записували римо-католиків поляків українцями¹⁶, чого не було при переписі 1921 р.

Серед критеріїв розмежування груп важливим є їх статус – він вказує на місце етнонаціональної спільноти в системі міжнаціональних відносин¹⁷. Він визначався ступенем залучення до системи управління, освіти. Етнічна та релігійна ідентичність, за даних умов, набула значимого характеру, оскільки визначала місце людини в суспільстві, комплекс прав і обов'язків. Етноконфесійні утворення унеможливлювали цілковиту асиміляцію того чи іншого народу, оскільки конфесійна специфіка етносу є досить стійкою. Водночас спроби до асиміляції населення польською владою викликали зворотний ефект.

У 1930-х рр. українське і німецьке населення розглядалося польською владою як деструктивний елемент, який вороже налаштований до усього польського (що особливо виявлялося через проурядову пресу) і який своєю діяльністю послаблює державу.

Загалом німецьке євангелістське населення не виявляло зацікавлення політикою. Керівництво Євангелістської церкви аугсбурзького і гельветського визнання неодноразово запевняло владу у лояльності до Польщі, що підтверджувала у своїх донесеннях адміністративна влада всіх щаблів. Прагнення налагодити стосунки з владою проявлялося у запрошеннях представників органів державної влади на відзначення державних свят у Євангелістській церкві і на урочистості чисто церковного характеру¹⁸.

Незважаючи на лояльне ставлення німецького духовенства Євангелістської церкви до польської держави, влада ставилася до них з дистанцією і недовірою. Вона була занепокоєна контактами цієї Церкви з закордоном і передусім впливом з-за кордону фінансової допомоги, яка мала швидше характер гуманітарної.

Напередодні Другої світової війни серед німців поширилися ідеї гітлеризму, що позначилося на етнополітичній мобілізації групи у регіоні. У Львові розпочала діяльність Молодонімецька партія, яка пропагувала збереження німцями соціокультурних цінностей¹⁹. Молодіжна партія Німеччини намагалася знайти підтримку серед німецьких протестантів Галичини, шляхом підтримки кандидатури окремих пасторів, домагання надання публічного права євангельській гімназії у Станиславові²⁰.

У середовищі німецького католицького населення Галичини відбувся поділ – певна його частина, зосереджена у Союзі німецьких католиків у Коломиї, прагнула збереження лояльності до польської держави, інша – до перегляду політичної платформи Союзу.

У 30-х рр. ХХ ст. на національному ґрунті виникли суперечності всередині Євангелістської церкви аугсбурзького і гельветського визнання. Вони були викликані бажанням вірних цієї церкви, польської національності, отримати половину мандатів у церковному уряді. Польські євангелісти твердили про ущемлення їхніх прав, антипольські виступи окремих німецьких пасторів та використання церковних внесків польських євангелістів на потреби німецьких шкіл²¹. 2 лютого 1934 р. у Львові відбувся перший з'їзд євангелістів польської національності Східної Малопольщі, на якому створено Товариство поляків-євангелістів. Непорозуміння євангелістів у Польщі призводило до неправомірних намагань польської групи перебрати на себе більше влади²².

Напруження відносин між німецьким духовенством і польськими віруючими Євангелістської церкви Галичини, підсилювалося фактом ототожнення перших з німецькими національними інтересами і звинуваченнями у проведенні ними

націоналістичної діяльності. Як націоналістична діяльність розглядалося утримання німецького шкільництва і пропагування духовенством виховання молоді у німецькому дусі. Євангелістська церква брала участь у будівництві німецьких будинків, у яких зосереджувалося національне життя німецької суспільності Галичини²³.

Німецьке населення і протестантський клір підозрювалися у націоналістичній пропаганді та діяльності на користь Німеччини²⁴. Створювалися перешкоди для діяльності пасторів рейхсдойчів (німців, які були громадянами Німеччини)²⁵. Преса розповсюджувала негативні відомості про керівника німецької євангельської церкви Т.Цеклера, зокрема про його виселення з країни. Політична зміна, яка відбулася у Німеччині 1933 року зумовила припинення місій серед німецьких католиків Галичини, розпочатих у 1929 р.²⁶

Труднощі, які створювала польська влада при відкритті німецьких шкіл та закритті уже існуючих, викликали у німецького населення негативні настрої щодо держави, оскільки вони розглядали це як обмеження своїх громадянських прав²⁷. Спроби польської влади полонізувати німецьке населення спряло їх зближенню з українським²⁸.

У 1930-х рр. у українському євангелістському русі діяло три течії. Дві з них утворилися у другій половині 20-х рр. XX ст. – лютерани і кальвіністи. Вони виокремились ще у 1929 р. з СУЄРЦС (Союз Української Євангельської Реформованої Церковної Старшини). Суто кальвіністська організація на чолі з П.Кратом та Л.Бучаком вийшла з-під егіди СЦАГ (Союз Церков аугсбурзького і гельвецького сповідання)²⁹, до якої увійшли лютеранські громади й частина реформованих на чолі з В.Федівим та Т.Ярчуком, які не бажали вийти з-під контролю німецького союзу³⁰.

Вони мали відмінності не тільки у питаннях віросповідання, а й у ставленні до німецьких євангелістів на чолі з Т.Цеклером. Більш схильними до співпраці з німецькими протестантами Галичини були лютерани, тоді як кальвіністи прагнули відокремитися та утворити самостійну церковну організацію³¹. У середовищі реформованих євангелістів на національному підґрунті теж відбувся розкол. З Т.Цеклером співпрацювала група на чолі з В.Федівим.

Керівник українського лютеранського руху Т.Ярчук поставив український лютеранський рух у Західній Україні на національну основу³². Цю ж ідею пропагував інший лідер лютеран Ю.Фолюшняк³³. Євангелісти звинувачували Греко-католицьку церкву у перешкоджанні поширенню освіти і національної свідомості серед українців, ігноруванням всім національним заради православного і католицького³⁴.

Віруюча євангелістська молодь співпрацювала з пластунистським рухом, брала участь у роботі читалень “Просвіти”, де виступала з лекціями, виставами, хором співом³⁵. Євангелісти підтримували “Рідну школу”, перераховували кошти на відзначення пам’ятних дат, ювілеїв діячів культури³⁶, будову пам’ятників.

Українські протестантські громади, до середини 30-х рр. XX ст., коли розпочалися репресії влади проти “сектантів” і “євангеліків”, мали статус терпимих³⁷. За українським євангелістським рухом велося постійне спостереження. Донесення поліції відзначали відсутність антидержавної діяльності, а тільки сильно виражений національний момент. Водночас з приводу останнього у середовищі протестантів були розходження. Угрупування українських протестантів на чолі зі Т.Сташинським виявляло більшу аполітичність, ніж течія на чолі з пастором П.Кратом.

Підтвердженням занепокоєння урядовців національним спрямуванням окремих протестантських течій, було звернення у січні 1937 р. Рогатинського повітового староства до воєводського управління. Називаючи причини закриття одних зі зборів українських лютеран, він посилався на проповіді пасторів, які говорили, що “їхня церква є українсько-націоналістичною і що віруючі євангелісти мають агітувати, щоб якомога більше правдивих українців приступило до них”³⁸. Адміністраційно-поліційна влада чинила перешкоди діяльності українських євангелістів: не давали дозволу на Богослужіння, закривали молитовні будинки, обмежувала їх будівництво³⁹.

Загалом, ставлення офіційних органів влади і церкви до протестантських течій, залежало від напряму протестантизму, його поширеності і рівня вираженості національного характеру.

Українська інтелігенція, переймаючись проблемами національно-політичного визволення, негативно ставилася до протестантизму, оскільки вважала, що він розбивав релігійну єдність українців, чим послаблював їх⁴⁰. Греко-католицьке духовенство намагалося спростувати націоналістичні гасла протестантів, наголошуючи на принципі соборності Церкви⁴¹. За розпорядженням Г.Хомишина священники мали вийти зі складу тих читалень, членами яких були сектанти⁴². Часто з ініціативи греко-католицьких священників доходило до фізичної розправи над “сектантами”.

Усередині громад продовжувалося протистояння між греко-католицьким духовенством і протестантами. Боротьба проводилася на двох рівнях – через пресу – переважно малодоступну селянству (призначену для світської і духовної інтелігенції) та шляхом проповідей духовенством двох віросповідань, місій.

Зі свого боку протестанти критикували УГКЦ в цілому і окремі види її діяльності. Найбільш масштабно до питання пресової полеміки з греко-католицьким кліром підійшов один із лідерів українського лютеранського руху – Ю.Фоллошняк. На сторінках “Стягу” він звинувачував “уніатство” у недобросовісному ставленні до своїх обов’язків⁴³, спекуляціях, побудованих на народній темноті та несвідомості⁴⁴.

Сприяючи поширенню сектантства серед українського населення, польська влада перешкоджала цьому процесові серед поляків. Тому останній мав значно менше розповсюдження серед польського населення⁴⁵.

Важливим напрямом національної політики польської влади, яка включала релігійну складову, було сприяння місцевому регіоналізму – гуцульському, лемківському. Точилася боротьба за вплив на свідомість цих етнографічних груп, а тому підтримувалися усі ті чинники, що протистояли українській національній свідомості. Релігійному питанню відводилося особливе місце.

Міжконфесійні суперечності на Лемківщині проходили у площині Польська держава – православні – греко-католики. Польська преса закликала “порвати з фікцією єдиного українського народу”, котрого “ще немає”, зміцнювати “племінні” відмінності лемків, бойків, гуцулів, протиставляти націоналістам угодово і москвофільськи настроєних православних, старорусинів греко-католикам на Лемківщині⁴⁶. Польська влада підтримувала православні тенденції на Лемківщині, паралельно обмежуючи вплив Греко-католицької церкви.

У кінці лютого 1934 р. була організована окрема Апостольська адміністрація для Лемківщини, що зважаючи на вилучення цих єпархій з підпорядкування львівського митрополита, без погодження з ним, надавало цій акції політичного характеру.

Керівником Апостольської адміністрації було призначено священника русофільської орієнтації⁴⁷. Надалі призначалися пропольсько налаштовані діячі, які підкреслювали “руськість” лемків, підміняли назви (лемків називали “католиками руського обряду”) і протидіяли поширенню українських національних впливів⁴⁸. Метою було пов’язання населення гірської території Бескидів Низьких з життям Польщі⁴⁹.

Православне духовенство Лемківщини, яке дотримувалося проросійської орієнтації, вживало у богослужіннях російську мову, організувало читальні ім. Качковського⁵⁰, чим вступало у конфлікт з націоналістично налаштованим греко-католицьким духовенством. Для відтягнення населення від цих читалень греко-католицькими священниками створювалися Католицькі читальні, поширювалися урочистості “Українська молодь христова”. Для координації діяльності греко-католицьких священників окремих деканатів проводилися деканальні з’їзди⁵¹.

Польська влада здійснювала ряд асиміляційних заходів стосовно населення Лемківщини: полонізація назв місцевостей, запровадження латинського алфавіту і григоріанського календаря у Греко-католицькій і Православній церквах⁵².

Подібні заходи (заборона співати українські релігійні пісні, прикрашати церкви національною символікою) та пропольська політика апостольського адміністратора Лемківщини В.Масцюха, зумовлювали перехід лемків з греко-католицизму у православ’я⁵³. Це були переважно кола, пов’язані з УНДО, які розглядали Апостольську адміністрацію як спрямовану проти релігійно-національних почуттів українців. Консервативна частина лемківського суспільства, пов’язана з Лемкосоюзом і Руською селянською організацією, схвалювали діяльність Апостольської адміністрації⁵⁴.

Етнічна ідентичність передбачає втягненість у соціальне життя і культурну практику етнічної групи (участь у соціальних і політичних організаціях, святкуваннях)⁵⁵. Відзначення окремих національних і релігійних свят стало звичаєм, який виконував важливе завдання – консолідував людей певного віросповідання і національності. Крім того, ці свята поєднували символи й атрибути важливі з національної точки зору. Участь у них вважалася національним обов’язком.

Греко-католицькі релігійні свята – Великдень, Різдво продовжували бути часом збору коштів на культурно-освітні потреби. До цього залучалися практично всі українські організації, незалежно від ідеологічних переконань. Вони брали або безпосередню участь у збірці або поширювали ідею через пресу. Таким чином, уся громадськість долучалася до загальноукраїнської акції підтримки національної освіти і культури. У 30-х рр. ХХ ст. розширився діапазон свят, під час яких проводилися збірки – Чесного Хреста⁵⁶, 7 липня в день свята Івана Хрестителя⁵⁷, а також весілля, хрестини. До подібних заходів почали вдаватися польські організації⁵⁸.

Українською громадськістю і духовенством організовувались і проводились численні релігійно-національні святкування – 950-ліття хрещення України⁵⁹, богослужіннях за померлими воїнами у Зелені свята, участь у яких брала і шляхта загродова⁶⁰. На маніфестації перетворювалося відзначення греко-католицького Йордану, яке відбувалося за участі великої кількості людей і з використанням національних кольорів (синьо-жовтих хоругв)⁶¹.

Польські урочистості проводилися на Свято незалежності 11 листопада, день польської конституції 3 травня, посвяти пам’ятників на гробах польських

легіоністів⁶². Ці святкування мали показати польський характер Галичини. Залучити до відзначення польських національних свят намагалися все непольське населення і особливо дітей. Відмовляти католицькі молитви та відвідувати костели під час польських державних свят змушували дітей православного віросповідання⁶³.

Українське населення бойкотувало польські святкування, що стало ознакою зростання націоналістичних тенденцій і національної свідомості. Греко-католицький парох с. Чернелиці не допустив на забаву у “Просвіті” селян, які перед тим взяли участь у польській забаві у Сокалі⁶⁴.

Німецьке населення не мало підстав нехтувати календарем польських державних свят, оскільки держава не зазіхала на їхню “національну самість”⁶⁵. Керівництво Пресвітеріанського Союзу Євангельського у Станиславові запрошував урядовців на урочисте богослужіння, з приводу приїзду з-за кордону євангельських пасторів⁶⁶.

Етноцентризм у етнічній свідомості польського населення Галичини стимулювався соціально-політичними структурами і перешкоджав нормальній взаємодії етнічних груп та їх успішній етнокультурній адаптації. Міжетнічна і міжконфесійна взаємодія відбувається на двох рівнях: індивідуальному (досвід соціального співіснування окремо взятих етнофорів) і груповому – етнонаціональних спільнот. На першому рівні зберігають значення стереотипи, які складають буденний рівень суспільної свідомості етносу. Етнічні стереотипи формують етнічні установки, які визначають поведінку людей при міжетнічних контактах. Велика кількість поляків знала про Україну і українців винятково на підставі творів Сенкевича⁶⁷, які зображали українські землі як польські.

У 1930-х рр. виявилися усі ознаки міжетнічного напруження, що проявлялося у незадоволенні існуючим становищем у важливих сферах суспільного життя, втраті довіри до влади, розповсюдженні чуток у суспільстві, активізації громадсько-політичних рухів, мітингів, демонстрацій⁶⁸. Наростання національної напруженості активізувало процес формування “образу ворога” – виявлення припустимих винуватців. Це проявлялося у негативних стереотипах і зростанні групової згуртованості.

У католицьких часописах нагромаджувалися публікації про “агресивність українських осередків, звідки постійно нарощується протипольська агітація”⁶⁹. В умовах зростання національної свідомості релігійно-обрядова приналежність втрачала роль диференціюючого фактора.

Інтеграція у польській державі її національних складових була неможливою, оскільки не було забезпечено політичного консенсусу між групами, зрівняння їх можливостей у соціально-економічній сфері⁷⁰.

Отже, міжетнічну та міжконфесійну ситуацію у Галичині міжвоєнного періоду можна розглядати як таку, що еволюціонувала від відносно мирного співіснування до міжнаціонального конфлікту. Національна і пов’язана з нею релігійна політика польської держави перешкоджала інтеграції національних меншин до її складу і сприяла зростанню національної свідомості населення Галичини. Оскільки конфесійна приналежність людей, як і етнічна, формується під впливом конкретних соціальних умов у міжвоєнний період відбувається трансформація критеріїв національної ідентичності та їх прояв у нових формах.

- ¹ *Гон М.М.* Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія. – Рівне, 2006. – 431 с.
- ² *Стокоλος Н.Г.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): Монографія. – Рівне, 2003.
- ³ *Hryciuk G.* Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948. – Toruń, 2005.
- ⁴ *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945). – Warszawa, 1972.
- ⁵ *Alabrudzińska E.* Kościoły ewangelickie na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej. – Toruń, 1999.
- ⁶ *Bocheński A., Łoś S., Bączkowski W.* Problem polsko-ukraiński w ziemi Czerwieńskiej. – Warszawa, 1938. – S. 18 – 21.
- ⁷ *Минко з Виниць.* Пацифікація // Підгаєцька земля: історично-мемуарний збірник / Ред. проф. Т.Гунчак. – Нью-Йорк–Париж–Сидней–Торонто, 1980. – С. 371.
- ⁸ *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich: W 3-x t. – Warszawa, 1992. – Т. 1. – S. 253.
- ⁹ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 407. – Арк. 2.
- ¹⁰ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 282. – Оп. 1. – Спр. 521. – Арк. 2.
- ¹¹ Покидають віру батьків // Батьківщина. – 1938. – Ч. 9. – 6 березня. – С. 2.
- ¹² *Krochmal A.* Konflikt czy współpraca? Relacja między duchowieństwem łacińskim i greckokatolickim w diecezji przemyskiej w latach 1918–1939. – Lublin, 2001. – S. 146.
- ¹³ *Шуба О.В.* Релігія в етнопольському розвитку України: політологічний аналіз. – Київ, 1999. – С. 30.
- ¹⁴ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 803. – Арк. 11.
- ¹⁵ ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1541. – Арк. 6 зв.
- ¹⁶ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 803. – Арк. 14 зв.
- ¹⁷ *Гон М.М.* Особливості міжетнічної взаємодії... – С. 36.
- ¹⁸ ДАІФО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 417. – Арк. 196 зв.
- ¹⁹ *Гон М.М.* Особливості міжетнічної взаємодії... – С. 137.
- ²⁰ *Alabrudzińska E.* Op. cit. – S. 174.
- ²¹ Praktyki władz ewangelickiej gminy lwowskiej które gwałcą uczucia i prawa Polaków // Przegląd Ewangelicki. – Warszawa. – 1937. – 3 października. – S. 301.
- ²² *Landenberg E.* Die kirchenpolitische Entwicklung in Polen von 1918 bis 1939 mit besonderer Berücksichtigung der Evangelischen Kirche A. und N.B. in Galizien // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch / Zusammengestellt von Julius Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galizien-Deutschen. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. – S. 127.
- ²³ *Alabrudzińska E.* Op. cit. – S. 173.
- ²⁴ *Torzecki R.* Op. cit. – S. 57, 169 – 170.
- ²⁵ *Цеклер Л.* Бог чує молитву. Життя Теодора Цеклера розказане Ліллі Цеклер / Переклад з німецької. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 106.
- ²⁶ *Von Joban Bill.* Die kirchlichen Verhältnisse der deutschen Katholiken in Galizien // Heimat Galizien... – S. 165.
- ²⁷ *Tomaszewski J.* Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939. – Warszawa, 1985. – S. 141.
- ²⁸ *Яворська-Сокальська З.* Бекерсдорф // Підгаєцька земля... – С. 381.
- ²⁹ *Кур.* На властивий шлях. Сім років боротьби за реформовану справу // Сіяч. – Коломия. – Жовтень-падолист. – Ч. 3–4. – С. 38.
- ³⁰ Там само. – С. 36.
- ³¹ *Домбровський О.* Нарис історії українського євангельсько-реформованого руху. – Нью-Йорк–Торонто, 1979. – С. 407.
- ³² Там само. – С. 436.
- ³³ *Фолушняк Ю.* Творім рідну Церкву. – Станіслав, 1939. – С. 3.
- ³⁴ З ким іти? // Стяг: газета. – Станіславів. – 1932. – Ч. 1. – 15 листопада. – С. 2.

- ³⁵ Любащенко В. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – Львів, 1995. – С. 295–296.
- ³⁶ Свято в честь Т.Шевченка у Львові // Віра і наука. – 1934. – Ч. 6. – червень. – С. 7.
- ³⁷ Любащенко В. Вказ. праця. – С. 281.
- ³⁸ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2105. – Арк. 30.
- ³⁹ Домбровський О. Вказ. праця. – С. 412.
- ⁴⁰ Там само. – С. 438.
- ⁴¹ Ковалів С. Церква національна чи соборна // Христос наша сила. – Львів. – 1935. – 1 березня. – С. 2.
- ⁴² В справі участі священників в установах деструктивного типу // Вісник Станіславівської єпархії. – 1932. – Ч. VII–IX. – С. 70.
- ⁴³ В.Л. Загальне священицтво // Стяг. – 1938. – Ч. 11. – С. 1–2.
- ⁴⁴ Годі спекулювати на народному нещасті // Стяг. – 1933. – Ч. 16. – 15 вересня. – С. 4.
- ⁴⁵ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2105. – Арк. 32.
- ⁴⁶ Лемківщина: Земля – люди – історія – культура / Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка; Ред. Б.О.Струмінський: У 2-х т. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1988. – Т. 1. – С. 188–189.
- ⁴⁷ ДАІФО. – Ф.2. – Оп. 7. – Спр. 756. – Арк. 2–5.
- ⁴⁸ Pierwsze orędzie do Łemków // Oriens. – 1935. – Zeszyt 2. – S. 49.
- ⁴⁹ O Łemkowszczyźnie / Pod. Red. W.Goetla. – Kraków, 1935. – S. 10, 15.
- ⁵⁰ Moklak J. Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej (zagadnienie polityczne i wyznaniowe). – Kraków, 1997. – S. 97.
- ⁵¹ Там само. – S. 119.
- ⁵² Landau Z., Tomaszewski J. Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939: W czterech tomach. – Warszawa, 1989. – T. 4. – S. 46.
- ⁵³ Nowa fala przechodzenia Łemków na prawosławie // Biuletyn polsko-ukraiński. – Warszawa. – 1935. – 16 czerwca. – S. 278.
- ⁵⁴ Moklak J. Op. cit. – S. 135.
- ⁵⁵ Стефаненко Т.Г., Белінська Е.П. Этническая идентичность: понятие, формирование, модели измерения // Этническая психология: Хрестоматия. – СПб, 2003. – С. 175.
- ⁵⁶ Старшина повітового кружка Р.Ш. Празнична збірка на “Рідну школу” // Рідна школа. – 1937. – 15 жовтня. – С. 292.
- ⁵⁷ Вулична збірка на “Рідну школу” в м. липні // Станіславські вісті. – 1937. – 25 липня. – С. 1.
- ⁵⁸ Скільки зібрали 3 травня на відомі цілі Т.Ш.Л. // Новий час. – 1938. – Ч. 97. – 7 травня. – С. 8.
- ⁵⁹ Свято хрещення України // Новий час. – 1939. – 28 серпня. – С. 7.
- ⁶⁰ Зелені свята в Станіславові // Станіславські вісті. – 1937. – 27 червня. – С. 7.
- ⁶¹ Йордан у Чорткові // Діло. – 1934. – 22 січня. – С. 8.
- ⁶² ДАІФО. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1 зв.
- ⁶³ Коли Православна церква діждеться унормування првних відносин. З промови посла Сергія Руцького на бюджетовій комісії сойму 18 ц.м. // Діло. – 1934. – 24 січня. – С. 4.
- ⁶⁴ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1420 – Арк. 66.
- ⁶⁵ Гон М. Західна Україна 1918–1939 рр.: простір міжетнічної дистанції // Сучасність. – 2005. – № 12. – С. 113.
- ⁶⁶ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 2046. – Арк. 197.
- ⁶⁷ Sawicki A. Dokąd zmierzamy w stosunkach polsko-ukraińskich // Biuletyn polsko-ukraiński. – Warszawa. – 1937. – 7 listopada. – S. 463.
- ⁶⁸ Солдатов Г.У. Межэтническая напряженность как социально-психологический феномен // Этническая психология: Хрестоматия. – СПб, 2003. – С. 273.
- ⁶⁹ Стоколос Н. Вказ. праця. – С. 181.
- ⁷⁰ Гон М.М. Особливості міжетнічної взаємодії... – С. 55.